# DRAMATURGIYADA ILIMIY IZERTLEWLER: ANALIZ HÁM ULIWMA SHOLIW

*Qádirniyazova Nargiza Keńesbay qızı*
*Berdaq atındağı QMU magistrantı*
*elek.poch nargizaqadirniyazova@icloud.com*

**Annotaciya:** Maqalada ózbek-qaraqalpaq dramaturgiyasında obraz jaratıwdıń teoriyalıq máselelerin, obraz jaratıw boyınsha birqansha ilimpazlardıń pikirleri keltirilgen.

**Gilt sózler:** Dramaturgiya, obraz, xarakter, teatr, radio, saxna, psixologiyalıq súwretlew, qaharman, obraz jasaw sheberligi, ilimpazlar.

Házirgi dáwirde dramaturgiya ádebiyattanıw iliminiń áhmiyetli salalarınıń biri bolıp esaplanadı. Dramaturgiyalıq shıǵarmalardı izertlew arqalı jámiyet turmısı, adam psixologiyası hám sociallıq qatnaslar keń kólemde ańlatıladı. Sonlıqtan dramaturgiyanı ilimiy túrde úyreniw, onda qollanılıp atırǵan teoriyalıq hám metodikalıq jantasıwlardı analizlew áhmiyetli máselelerden biri bolıp tabıladı.

Dramaturgiya salasındagı ilimiy izertlewler túrli dáwirlerde túrli ilimpazlar tárepinen alıp barılǵan bolıp, olar dramaturgiyalıq shıǵarmalardıń janrlıq ózgeshelikleri, kompoziciyası, obrazlar sisteması hám konflikt qurılısın túrli jaqtan talqılap beredi. Bul izertlewlerdi ulıwmalastırıw hám analitikalıq túrde sholıw jasaw arqalı dramaturgiya iliminiń rawajlanıw baǵıtların anıqlaw múmkin.

Ushı maqalanıń maqseti – dramaturgiya salasındagı ilimiy izertlewlerdi analizlew, olarǵa tán bolǵan teoriyalıq qaraslar menen jantasıwlardı anıqlaw hám olardı ulıwmalastırǵan halda sholıw jasawdan ibarat. Sonday-aq, maqalada dramaturgiyanı izertlewde qollanılıp atırǵan negizgi ilmiy usıllar menen baǵıtlar da qarastırıladı.

Maqalanıń wazıypaları sıpatında dramaturgiya boyınsha alıp barılǵan ilimiy izertlewlerdi analizlew, olardıń negizgi mazmunın ashıp beriw hám olar negizinde ulıwma ilimiy juwmaqlar shıǵarıw belgilengen.

Atajanova Manzuranıń «Izzat Sultannıń sońǵı jıllar dramaturgiyasında zaman hám qaharman koncepsiyası» dissertaciyasın analizge tartamız. Bul dissertaciya úsh baptan ibarat, birinshi babı «Jańa adamlar» etikalıq-psixologiyalıq dramasında zaman hám qaharman mashqalası» bolıp, birinshi bóliminde social-siyasiy haqıyqatlıq hám jańa adamlar obrazı haqqında aytılǵan. Dramaturgiyada zaman hám insan múnásibeti zárúr másele sıpatında kórsetiledi. Avtordıń pikirinshe, hárbir dáwir insan xarakterine hám onıń dúnyaqarasına tásir kórsetedi. Sonıń ushın, dramalıq shıǵarmalarda qaharmanlar tek waqıyalar arqalı emes, bálkim social ortalıq, ishki keshirmeler hám ruwxıy gúresler arqalı ashıladı. Izertlewde Izzet Sultannıń «Jańa adamlar» piyesasında da zaman talapları menen insan xarakteri ortasındaǵı qarama-qarsılıq hám etikalıq-psixologiyalıq mashqalalar sáwlelengenligi aytıp ótilgen. Shıǵarmada qaharmanlardıń ruwxıy kózqarasları, jámiyetge múnásibeti hám ishki ruwxıy keshirmeleri dramalıq jaǵdaylar arqalı ashıp beriledi. Sol sebepli shıǵarma insan xarakterin tereń psixologiyalıq analiz qılıwǵa qaratılǵan dramalıq shıǵarma sıpatında bahalanadı.

Usı baptıń ekinshi bóliminde ózbek dramaturgiyasında «Isbilermenler obrazı» hám onıń ruwxıy-etikalıq kórinisi súwretlengen. Avtor itibarın isbilermenniń ekonomikalıq jaǵdaylarına emes, bálkim bul iskerliktiń insan ruwxıylıq hám social múnásibetlerine tásirine qaratqan. Azamat hám Sanjar tiykarǵı obrazlar esaplanıp, olar arqalı «jańa dáwir» adamınıń xarakteri ashıp beriledi. Shıǵarma mazmunı islep shıǵarıw processi menen emes, insannıń ishki dúnyası hám onıń átirapındaǵılar (Muzaffar ata, Azada, Akbar) menen baylanıslı bolǵan múnásibetleri arqalı qáliplesedi. Isbilermenniń materiallıq nátiyjesi emes, onıń artındaǵı ruwxıy-etikalıq dárejesi hám siyasiy juwapkershilikti ashıp beriw.

Biz, bul bólimniń qaraqalpaq ádebiyatında da ushırasıwın kóremiz. Máselen, Polat Aytmuratovtıń «Talaplıǵa nur jawar» dramasında da isbilermen obrazınıń

sáwlelengenligin kóremiz. Dramada Turdıbay obrazınıń awılda fermerlikti rawajlandırıwdağı alıp barǵan isleri, onıń shańaraq ortasındağı jaǵdaylarǵa múnásibetleri, fermerlikti rawajlandırıw menen bir qatardağı kandidatlıq temasında usı isler tiykarında jaqlap alıwı keńnen ashıp berilgen.

Bul jumıstıń ekinshi babında «Aydın keshe tutqınlıǵında» dramasında psixologiyalıq súwretlew hám qaharman obrazı» bolıp, onıń birinshi bóliminde qaharman hám konflikt mashqalası haqqında berilgen. Izzat Sultannıń «Aydın keshe tutqınlıǵında» draması shańaraq múnásibetlerindegi krizisler hám ruwxıy-etikalıq juwapkershilikti aytıp ótedi. Avtor itibarın qaharmannıń ishki ruwxıy-keshirmeleri hám hújdan azabına qaratqan. Tiykarǵı konflikt qaharmannıń (Saadattıń) óz hújdanı hám islegen qátesi (qıyaneti) ortasında bolıp ótedi. Dramaturg personajlar xarakterin «pikirler hám sezimler dramatizmi» arqalı ashıp beredi. Qaharmannıń minez-qulqındağı ózgerisler hám túskinlik jaǵdayları shıǵarma dinamikasın belgileydi. Avtordıń ilimiy juwmağına kóre, jazanıń eń awırı – bul hújdan azabı. Saadat obrazı arqalı adasqan insannıń ruwxıy azapların kórsetip bere alǵan. Baxriniso ana obrazı arqalı shańaraqtıń muqaddesligin hám onı saqlap qalıwdağı juwapkershiliklerin kóriwimizge boladı. Ana óziniń jeke mápinen góre, shańaraq pútinligi hám perzentler keleshegin joqarı orınǵa qoyadı.

Biz, bunnan shańaraqlıq krizislerdi ápiwayı xojalıq mashqala sıpatında emes, insannıń ózligin hám hújdan aldındağı imtixanı sıpatında berilgenligin kóriwimizge boladı.

Ekinshi baptıń ekinshi bóliminde «Psixologiyalıq súwretlew hám ruwxıy-etikalıq mashqalalar analizi» haqqında berilgen. Ózbek dramaturgiyasınıń áhmiyetli jónelislerinen biri – insan kámilligi hám kórkem analizi máselesi tuwralı aytılǵan. Avtor Izzat Sultannıń «Iyman», «Qıyamet qarız», «Aydın keshe tutqınlıǵında», «Jańa adamlar» sıyaqlı dramaları mısalında hújdan pákligi, wazıypa hám juwapkershilik sezimlerin ilimiy kózqaraslardan kelip shıǵıp analiz islegen. Izertlewde tarawǵa baylanıslı «Ruwxıy-etikalıq mashqala», «kórkem analiz», «estetikalıq baha», «psixologiyalıq súwretlew», «dramalıq konflikt» sıyaqlı

terminler sistemalı qollanılǵan. Izertlew obyekti sıpatında «Iyman» draması hám ondaǵı qaharmanlar psixologiyası alınǵan. Avtor jeke sezimlerge berilmesten, máselege ilimiy tárepten jandasǵan. Dálil sıpatında diniy derekler (Quranı Kárim, Baqara súresi) hám basqa izertlewshilerdiń (S.Aliev) pikirlerine súyenilgen. Shıǵarmada konflikt sırtqı háreketlerde emes, bálkim qaharmannıń ishki ruwxıy-keshirmelerinde, awır-salmaqlılıq penen ótiwin támiyinleydi.

Bul joqarıda kórsetilgen baptıń «psixologiyalıq súwretlew hám ruwxıy-etikalıq mashqalalar analizi» bólimine tiyisli bolıp, ol tereń teoriyalıq hám empirikalıq analizdi óz ishine aladı.

Izertlewdiń úshinshi babında «Qaqnus» draması mısalında qaharman koncepciyasın hám dramalıq háreket máseleleri analizlenedi. Dramaturgiyanıń fundamental máselelerinen biri – dramalıq shıǵarmada háreket hám syujettiń ózara baylanıslılıǵına baǵıshlanǵan. Avtor drama teoretigi Izzat Sultannıń dramadaǵı «háreket» haqqındaǵı kózqarasları tiykar etip alınıp, dramalıq háreket qaharmannıń maqseti, qarama-qarsılıqları hám konflikt processinde júzege shıǵıwı kórsetip beriledi. Shıǵarmada saxnadaǵı waqıyalar, dialoglar hám qaharmanlardıń háreketleri dramatizmdi asırıwshı tiykarǵı faktor sıpatında analiz etiledi. Sonday-aq, Alisher Nawayınıń «Qaqnus» shıǵarması arqalı simvollıq máni ashılıp, romantikalıq ruwxdaǵı qaharman obrazınıń ideyalıq mazmunı jarıtıp beriledi. Nátiyjede dramalarda qaharmannıń ishki keshirmeleri hám maqsetke urınıwı dramalıq háreketti qáliplestiriwshi zárúr faktor ekenligi ilimiy tárepten dálillenedi.

Usı baptıń ekinshi bóliminde dramalıq shıǵarmanıń perde, kórinis hám saxnalarǵa bóliniwi kompozitsion qurılıstıń sırtqı belgileri ekenligin aytıp ótken. Plavttıń «Eshekler» komediyası mısalında antik dramaturgiyada bes perdelik sistema klassik esaplanǵanı kórsetilgen. Oyanıw dáwiri dramaturgiyasında perde hám saxnalar ortasında ayırım ózgerisler júz bergeni («Gamlet», «Otello», «Qirol Lir» - 5 perde; «Yuliy Sezar» - 4 perde) jazıp alınǵan.

Avtor XX ásir ózbek dramaturgiyasınıń qáliplesiwinde batıs (Evropa) klassik dástúrleriniń tásirin analiz qıladı. Hamza Hakimzoda Niyoziy shıǵarmalarında

perde hám kórinisler sanınıń hártúrliligi («Záhárli ómir» - 4 perde, «Jalaxorlar jazası» - 2 perde). Izzat Sultannıń pyesalarınıń (máselen, «Alisher Nawayı») Evropa klassik dramaturgiyası úlgisi tiykarında jaratılǵanlıǵın dálillep berdi.

Ulıwmalastırıp aytqanda, dramalıq shıǵarmanıń perde hám saxnalarǵa bóliniwin ápiwayı texnik jaǵday emes, avtordıń shıǵarma dóretiwdegi niyeti hám konflikt kólemine baylanıslı. Tariyxıy dramalarda keń kólemli haqıyqatlıqtı sáwlelendiriw ushın kóp perdeli sistema saqlanıp qalsa, psixologikalıq dramalarda itibar orayı insannıń ishki álemine kóshiwi nátiyjesinde kompozitsion ıqshamlılıqqa erisilgen.

Juwmaqlap aytqanda, Atajanova Manzuranıń dissertaciyasında dramalıq shıǵarmalarda obraz jaratıw, qaharman xarakteri hám olardıń saxnalıq kórinisi ilimiy tárepten analiz qılınǵan. Izertlewde dramalıq shıǵarmalarda qaharmannıń ishki ruwxıy jaǵdayı dialog, monolog hám de saxna háreketleri arqalı ashıp beriliwi kórsetip ótiledi. Avtor dramalıq konflikt hám xarakter rawajlanıwınıń shıǵarma mazmunın ashıwdaǵı áhmiyetin de ayrıqsha aytıp ótedi. Sonday-aq, dramada psixologiyalıq súwretlew quralınıń ádebiyligin kúsheytiriwdegi roli ashıp berilgen. Ulıwma alǵanda, dissertaciya dramaturgiya teoriyasın bayıtıwǵa hám dramadaǵı qaharman mashqalasın tereńirek túsiniwge xızmet qıladı.

Qaraqalpaq teatrı óneri hám dramaturgiyası rawajlanıwın úyreniwde T.Bayandievtiń ilimiy miynetleri áhmiyetli orın iyeleydi. Avtor óz shıǵarmasında qaraqalpaq teatrınıń qáliplesiw procesi, onıń rawajlanıw basqıshları hám de saxna óneriniń siyasiy áhmiyetin tariyxıy hám teoriyalıq tárepten analiz qıladı.

Shıǵarmanıń birinshi babında teatr óneriniń baslanıw dáwiri hám onıń qáliplesiw procesi ashıp beriledi. Bul jerde qaraqalpaq xalqınıń mádeniy ómiri, xalıq awızeki dóretiwshiligi hám saxna elementleri teatrdıń payda bolıwına qanday tásir kórsetgeni haqqında pikir júritedi. Avtor teatrdıń dáslepki rawajlanıwında milliy dástúrler áhmiyetli ról oynaǵanlıǵın aytıp ótedi.

Ekinshi bapta Moskva studiyalarında tálim alǵan aktyorlar tuwralı sóz boladı. Bul process qaraqalpaq teatrınıń professional dárejege kóteriliwinde

áhmiyetke iye. Sebebi usı dáwirde teatr óneri jańa bilim hám tájiriybeler menen bayıǵan, saxna mádeniyatı hám aktyorlıq sheberligi jánede rawajlanǵan.

Keyingi bablarda teatrdıń jańalanıwı, rawajlanıw jolındaǵı qıyınshılıqlar hám jańa dóretiwshilik izlenisler haqqında analizler beriledi. Avtor teatr óneri rawajlanıwında siyasiy sharayatlar, mádeniy ózgerisler hám dóretiwshilerdiń miyneti úlken ról oynaǵanın kórsetedi. Ásirese, dramaturgler, rejissyorlar hám aktyorlardıń birge islesiwi saxna shıǵarmalarınıń kórkemlik dárejesin asırıwǵa xızmet etken.

Biziń pikirimizshe, T.Bayandievtiń bul shıǵarması qarqalpaq teatr óneri tariyxın úyreniwde áhmiyetli derek esaplanadı. Avtor teatrdıń rawajlanıw basqıshların anıq mısallar hám tariyxıy maǵlıwmatlar tiykarında analiz qılǵan. Bul izertlewshilerge tek ǵana teatr tariyxın emes, bálkim dramaturgiya hám saxna mádeniyatınıń rawajlanıw procesin hám tereńirek túsinip jetiwine járdem beredi.

Sonday-aq, shıǵarmada teatr óneriniń jámiyetdegi ornı hám onıń mádeniy áhmiyeti de ayrıqsha belgilep berilgen. Bul shıǵarmanıń ilimiy hám tárbiyalıq bahasın jáne de asıradı. Sol sebepli T.bayandievtiń usı miyneti qaraqalpaq dramaturgiyası hám teatr óneri boyınsha ilimiy izertlewler alıp barıwda áhmiyetli dereklerden bri sıpatında bahalanadı.

Dramaturgiya hám teatrımızdıń máselelerine arnalǵan teatr sınshısı Bekturǵan Tursinovtıń arnawlı miynetleri bar. Házirgi qaraqalpaq dramaturgiyası milliy ádebiyattıń áhmiyetli bólimlerinen biri bolıp esaplanadı. Onda jámiyetdegi siyasiy, mánawiy hám mádeniy processler saxna shıǵarmaları arqalı sáwlelenedi. Dramaturgiya dóretiwshiliginde túrli ádebiy aǵımlar, tariyxıy processler hám ilimiy rawajlanıw hám úlken tásir kórsetgen. Ásirese, zamanagóy dramaturgiyada insan xarakterin ashıp beriw, konflikt jaratıw hám siyasiy mashqalalardı saxna arqalı jarıtıw tiykarǵı orın tutadı.

Qaraqalpaq dramaturgiyasınıń rawajlanıwında teatr óneride áhmiyetli ról oynaydı. Teatr saxnasında qoyılǵan shıǵarmalar arqalı dramaturglerdiń ideyaları tamashagóylerge jetkeriledi. Sol sebepli dramaturgiya hám teatr ortasında

baylanıslılıq bar. Zamanagóy saxna shıǵarmalarında jámiyetdegi jańalanıwlar, insan ruwxı, jaslar mashqalaları hám mánawiy qádiriyatlar keń jarıtıladı.

Bunnan tısqarı, radio teatr hám jaslar teatrınıń rawajlanıwı hám dramaturgiyanıń jańa formaların júzege keltirdi. Radio dramaturgiyası dawıs, dialog hám súwretlewshi ańlatpalar arqalı tıńlawshınıń qıyalın bayıtadı. Jaslar teatrı jańa áwlad dramaturgleriniń dóretiwshilik izleniwlerine imkaniyat jaratadı.

Solay etip, házirgi qaraqalpaq dramaturgiyası jámiyet rawajlanıwı menen ajıralmas baylanıslı bolıp, ol milliy ádebiyat hám teatr óneriniń áhmiyetli quram bólimi esaplanadı. Dramaturgler óz shıǵarmalarında insan xarakteri, siyasiy konflikt hám zamanagóy mashqalalardı kórkem qural arqalı jarıtıp, ádebiyat rawajlanıwına úlken úles qospaqta.

Biziń pikirimshe, usı ilimiy izertlewler qaraqalpaq dramaturgiyasınıń rawajlanıw tariyxın tereńirek túsiniwge járdem beredi. Avtor dramaturgiya hám teatr ortasındaǵı baylanıslılıqtı ilimiy tiykarda analizlep, saxna óneriniń jámiyettegi ornın anıq kórsetip bergen. Bul izertlewshiler hám studentler ushın áhmiyetli ilimiy derek bolıp xızmet etedi.

Bunnan tısqarı, zamanagóy dramaturgiyada jas dramaturgler hám jańa teatr formalarınıń payda bolıwı milliy ádebiyat rawajlanıwı ushın úlken áhmiyetke iye dep esaplaymız. Sebebi bul process dramaturgiya temalarınıń keńeyiwine hám saaxna shıǵarmalarınıń kórkemlik dárejesi asıwına imkaniyat jaratadı.

Dramaturgiya salasındagı ilimiy izertlewlerdi analizlew natıyjesinde, bul tarawda alıp barılǵan izlenislerdiń áhmiyeti hám keń kólemliligi anıqlandı. Izertlewshiler dramaturgiyalıq shıǵarmalardı túrli teoriyalıq jantasıwlar tiykarında úyrenip, onıń janrlıq ózgesheliklerin, kompoziciyalıq qurılısın, obrazlar sistemasın hám konflikt tabiyatın tereń ashıp beriwge háreket etken.

Analiz kórsetkenindey, dramaturgiyanı izertlewde ádebiy-tariyxıy, salıstırmalı hám sistemalıq jantasıwlar keń qollanıladı. Bul bolsa dramaturgiyalıq shıǵarmalardı jan-jaqlı úyreniwge, olardıń mazmunı menen formasınıń baylanısın tereńirek túsiniwge múmkinshilik beredi. Sonday-aq, ilimpazlardıń kózqarasları

bir-birinen ayrımlansa da, olar dramaturgiya iliminiń rawajlanıwına óz úlesin qosıp kelgeni anıqlandı.

Solay etip, dramaturgiya boyınsha ilimiy izertlewlerdi ulıwmalastırıw hám analitikalıq sholıw jasaw bul tarawdıń zamanagóy jaǵdayın bahalawǵa, onıń keyingi rawajlanıw baǵıtların belgilewge tiykar boladı. Keleshekte dramaturgiyanı jańa metodologiyalıq jantasıwlar tiykarında izertlew bul tarawdıń ilimiy múmkinshiliklerin taǵı da keńeytiwge xızmet etedi.

**Paydalanılǵan ádebiyatlar:**

1. Айтмуратов П. Талаплыға нур жаўар. Драма. – Нөкис: Билим, 2014. – 155 Б.
2. Атажанова М. Иззат Султоннинг сунгги ийллар драматургиясида замон ва қахрамон концепцияси. Тошкент – 2007.
3. Баяндиев Т. Каракалпакский театр им. К.С.Станиславского очерки истории. – Т.: Фан, 1971.
4. Турсынов Б. Драматургия хәм театрымыздың мәселелери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. – 108 Б.
5. Турсынов Б. Драматургия-89. // Әмиўдәрья, 1990. №6. – 128 Б.